

Правові презумпції

ТА СУМІЖНІ ПОНЯТТЯ

Т. М. Супрун

здобувач кафедри кримінального права, процесу та криміналістики Національного університету ДПС України

У статті розглядаються правова презумпція і тотожні поняття, спільні та відмінні риси презумпції та правової преюдиції, аксіоми і фікції. Досліджуються роль, завдання та місце зазначених понять у кримінальному судочинстві України.

Ключові слова: правова презумпція, суміжні поняття, преюдиція, аксіома, фікція, процес доказування.

В статье рассматриваются правовая презумпция и тождественные понятия, общие и отличительные черты презумпции и правовой преюдиции, аксиомы и фикции. Исследуются роль, задание и место указанных понятий в уголовном судопроизводстве Украины.

Ключевые слова: правовая презумпция, смежные понятия, преюдиция, аксиома, фикция, процесс доказывания.

In article considers the legal presumption and identical concepts, common features of presumption and preclusion law, axioms and fiction. Explores the role, tasks, these concepts role in criminal proceedings of Ukraine.

Keywords: legal presumption, allied concepts preclusion, axiom, fiction, the process of proof.

Серед актуальних, але недостатньо висвітлених питань у правовій науці є проблема функціонального призначення презумпцій у праві. Як будь-яке правове явище, правова презумпція займає не останнє місце у системі українського законодавства. Історично склалися так, що із презумпцією досить тісно межують такі поняття, як преюдиція, аксіома та фікція, використання яких дає змогу належним чином вирішити справу по суті.

Система українського кримінального судочинства має на меті не тільки вдосконалення законодавства, а й підвищення якості та ефективності кримінально-процесуального законодавства. На сьогодні деякі науковці дискутують над питанням, чи представляють презумпції, преюдиції, аксіоми та фікції правову категорію, чи сфера їх використання набагато ширша. Розглянемо кожну категорію окремо, проаналізуємо спільні та відмінні риси.

У кримінальному процесі питання співвідношення презумпції з суміжними поняттями розглядали такі відомі науковці, як С. С. Алексєєв, В. К. Бабаєв, В. М. Баранов, В. І. Камінська, М. І. Коцюбра, О. Л. Копиленко, Л. А. Луць, П. М. Рабінович, М. С. Строгович, О. Ф. Скакун, В. А. Ойгензіхт, Н. М. Оніщенко, П. Ф. Пашкевич, Ю. О. Тихомиров, Я. Л. Штутін, Я. М. Шевченко та ін. Наведені правові категорії мають важливе значення для правозастосовної практики, і тому правильне їх розуміння та належне використання є запорукою чіткого застосування норм кримінального права та досягнення позитивного результату у практичній діяльності.

Основним завданням статті є дослідження ролі правової презумпції, преюдиції, аксіоми і фікції у кримінальному судочинстві України, визначення су-

міжних та відмінних рис між цими правовими явищами.

Правові презумпції є специфічною правовою формою в законодавстві України. Переважна більшість дослідників відзначає презумпції як певний феномен, який не будучи юридичним фактом, може породжувати правовідносини. Питання правової презумпції належить до найбільш важливих категорій, які використовуються в законодавстві різноманітних держав протягом сотень років і відіграють значну роль у регулюванні відносин між людиною та державою.

Дослідженням правових презумпцій займалися А. Р. Белкін, В. К. Бабаєв, В. М. Баранов, Б. А. Булаєвський, Е. В. Васьковський, О. М. Гаргат-Українець, Г. Ф. Дормідонтов, Ю. Г. Зуєв, Є. Г. Коваленко, К. Б. Каліновський, В. І. Камінська, А. О. Кримов та ін.

Категорія презумпції запозичена з римського права, але, як зазначає З. М. Черніловський, за своїм походженням це поняття набагато старше і бере свій початок у праві стародавнього світу [2, с. 98]. У римському праві в порівнянні зі звичайним, дописемним правом презумпції набули нового значення та форми, вони створювалися і активно використовувалися у вигляді формул — припущень, крилатих висловів. Наприклад: *prior tempore — potior iure* (перший за часом — сильніший за правом), *periculum in mora* (небезпека у зволіканні; у простроченні — ризик випадкової втрати), *nemo debet bis puniri pro uno delicto* (ніхто не повинен двічі бути покараним за одну провину). Однак, не дивлячись на значну практику використання презумпцій, в римському праві так і не було сформовано єдиного поняття.

У латинській мові слово «*praesumere*» означає «щось взяти або прийняти».

В ширшому значенні це слово означає «вірити, думати, вважати, передбачати» [3, с. 23]. Одними з перших реконструкторів правового змісту поняття «presumptio» були середньовічні юристи. Чеський вчений М. Бартошек визначив презумпцію в римському праві як «правове припущення, відповідно до якого з урахуванням звичайного співвідношення фактів можна стверджувати на підставі певного факту про існування іншого факту, не доведеного, а тільки передбачуваного» [4, с. 448].

Специфікою формування кримінального судочинства відзначились юристи середніх віків, особливістю яких був розшуковий судовий процес (інквізиційний процес), де основним способом отримання доказів були тортури.

У добуржуазному і буржуазному праві презумпції відводилося досить важливе місце, причому законами допускалися т. зв. «загальнолюдські» презумпції, чи презумпції, не запропоновані законом, застосування яких залежить від того, чи знайде суддя їм правильне застосування у конкретному випадку. Низка юридичних презумпцій, проголошених в свій час буржуазією під час боротьби з феодализмом, мала дещо прогресивний характер (наприклад, презумпція невинуватості, за якою обвинувачуваний вважався невинуватим, доки не буде доведено його вину).

Формування сучасної теорії презумпцій бере свій початок з XIX ст. Зокрема, вперше у Європі кодифікацію нового процесуального права було здійснено у Франції. Кодекс Наполеона 1804 р. (Code Napoléon), який відмовився від законодавчо визначеного доказу та закріплював можливість вирішення суддею певних процесуальних питань на власний розсуд (prévue morale).

За часів Радянського Союзу особливу увагу привертало визнання існування презумпції, на що вказували такі автори, як В. П. Воложанін, М. А. Гурвич, С. В. Курилев, В. А. Ойгензіхт, К. С. Юдельсон та ін. Її живило уявлення про фіктивний і суто формальний характер презумпцій в буржуазному праві, з чого робився висновок, що і в радянському праві їм немає місця [5, с. 64].

У сучасній Україні правова презумпція перебуває у стані розробки і виступає специфічною правовою формою в законодавстві. В останнє десятиліття інтерес до цього правового явища суттєво зріс. Положення правової презумпції почали закріплювати на конституційному рівні, але досі відсутня чітка позиція щодо ролі та місця презумпції у суспільних відносинах.

Розглянувши співвідношення правової презумпції з правовою преюдицією, зазначимо, що преюдиція є доказовим правилом, що встановлює підстави та порядок використання в процесі доказування органами досудового розслідування, прокурором, слідчим суддею, судом фактів та правових висновків, встановлених такими, які мають юридичну силу. Преюдиція, що реалізується у межах кримінального права, розмежовується на преюдицію у кримінальному процесі та кримінально-процесуальну преюдицію.

Дослідженням преюдиції у кримінальному процесі та судочинстві займалися А. М. Безруков, О. І. Бережний, О. С. Березін, Ю. М. Грошевий, О. В. Левченко, В. Т. Маляренко, І. А. Петрухін, Г. М. Резнік, М. С. Строгович, О. З. Хотинська, В. Д. Шундіков та ін.

Преюдиція (лат. praeejudicium) — вирішення питання, заздалегідь прийняте рішення [6]. Цей термін римського

походження, але сфера його використання була набагато ширша, ніж сьогодні. Під «*praejudicium*» у римському судочинстві розумілося судове рішення, яке, будучи винесеним, ставало прецедентом для суддів при розгляді ними аналогічних справ [7, с. 355]. Суддя в наступному процесі, як правило, погоджував своє рішення з винесеним раніше судовим рішенням, але юридично воно не мало для суду обов'язкової сили. Однак, незважаючи на це, фактичний вплив преюдиції на судові рішення був дуже великий.

Особлива увага преюдиції була приділена німецьким та французьким правом, звідки дореволюційні російські процесуалісти запозичили преюдиції, але назвали їх інститутом передсудності у кримінальному судочинстві.

На Лівобережній Україні в XVII — XVIII ст. діяли т. зв. «стародавні» закони, що були утворені в результаті укладеного договору між гетьманом Малоросії і царським урядом. Зміст цих законів складали Литовський і Саксонський статuti, Магдебурзьке право, які служили джерелами «зводу законів права», за якими судився малоросійський народ. Цей «звід законів» взагалі не згадує про інститут преюдицій.

Розглядаючи історичний розвиток преюдиції, можна зробити висновок, що вона необхідна для практики, щоб уникнути суперечностей у діяльності судових органів, а також для забезпечення більш широкого, кваліфікованого вирішення справи компетентним органом. Як результат, використання преюдиції сприяло швидшому вирішенню справи. Також застосування преюдиції дозволяє уникнути суперечностей між рішеннями різних судів.

З погляду логічної природи походження понять преюдиції та презумпції мають індуктивний метод станов-

лення. Підтримуючи положення про індуктивний метод утворення презумпції, О. В. Левченко пише: «Індукція — це метод пізнання від приватного, конкретного до загального, абстрактного» [8, с. 9].

Не дивлячись на те, що розглядувані категорії є правилами прийняття попередніх рішень і стають основою висновків про факти, преюдиція на відміну від презумпції виникає лише тоді, коли є вже вирішена справа або питання, що містять ті самі факти, які повинні розглядатися у справі (питанні), що вирішується.

На відміну від преюдиції презумпція є спростовною. Преюдиція припускає достовірні висновки у справі, й тому вона незаперечна. Якщо буде встановлено, що факт, який був покладений в основу преюдиціального рішення, виявився недостовірним, то попереднє рішення, в основу якого він був покладений, скасовується, а дія преюдиції припиняється, оскільки вона припускає достовірність самого факту за умови його відповідності вимогам закону. Але така ситуація призведе до спростування попереднього рішення, а в жодному випадку не самого правила (преюдиції), у якому використався цей факт [7, с. 359].

Говорячи про співвідношення правової презумпції з правовою аксіомою, ми дійшли висновку, що правовим аксіомам у юридичній науці приділяється недостатня увага. Особлива зацікавленість цією проблематикою відбулася в 70–80 рр. минулого століття у роботах С. С. Алексєєва, А. Г. Манова, Н. А. Чечина, А. І. Єкімова, Л. С. Явича, що об'єктивно не дозволяє говорити про остаточне наукове вирішення цієї багатоаспектної проблеми.

Перші згадки про аксіому як правове явище з'явилися за часів римсько-

го права, про що свідчить аналіз правових пам'яток IV–VI ст. н. е. Законодавець вказаного періоду визначає поняття аксіоми (від грец. «ахіома» — значуще, прийняте положення) як вихідне, прийняте без доказування положення, що лежить в основі доказів інших її положень.

Аксіома як правове явище виконує такі функції, як очевидність, істинність, відсутність доказування. Вона відрізняється від інших правових понять простотою, ясністю, безперечністю.

«Правові аксіоми, — пише І. А. Іванніков, — це положення, прийняті за істину, які не потребують спеціального юридичного доказування» [9, с. 74]. Сучасна наука спирається на аксіоми як на вихідні, перевірені життям дані або доведені в рамках незаперечних емпіричних випробувань. В юриспруденції містяться такі аксіоми: 1) не можна засуджувати двічі за одне й те саме правопорушення; 2) люди народжуються вільними і рівними у своїх правах; 3) гнів не виправдовує правопорушення; 4) всі сумніви тлумачаться на користь обвинуваченого; 5) той, хто щадить винного, карає невинного; 6) ніхто не може бути суддею у своїй власній справі.

Керуючись таким підходом, можна вважати, що аксіому і презумпцію об'єднує не тільки те, що закріплені в них положення приймаються за істину без доказів, а й їх імовірність [10, с. 54].

Таким чином і аксіоми, і презумпції дозволили Л. А. Кругликову і Ю. Г. Зуєву прийти до висновку про те, що в кожній презумпції закладено протиріччя між її дійсно ймовірним змістом і категоричністю форми вираження, що вимагає застосування цього правила, так ніби воно є абсолютно правомірним і загальним. Тому дослідники при-

йшли до висновку про те, що змістом презумпції є факти і припущення ймовірного характеру, засновані на знанні зв'язку між схожими предметами, явищами. Це виражено у формі невідзначено ствердного (негативного) умовиводу, що допускає певне заперечення [11, с. 75].

Презумпція приймається за істину зовсім не тому, що її істинність є безперечною, а виходячи з її змісту. Істина в презумпції допускається. Тому презумпція — це, перш за все, припущення, що приймається за істину без доказів. Якщо спростовувати істинність аксіоми безглуздо, то спростування презумпції, що відноситься до спростованих, цілком допустимо. Однак спростовувати можна лише застосовність загального положення, що міститься в презумпції, до того чи іншого конкретного випадку [11, с. 30]. Аксіоми у праві — це очевидні істини, зрозумілі для більшості людей, в той час як презумпції є більш складними правовими категоріями, зміст яких вимагає роз'яснення.

Відмінність досліджуваних категорій полягає у відмінності обставин: 1) дозволяють вважати їх правдоподібними; 2) можливості (неможливості) спростування; 3) значимості, змісті та формі [10, с. 54].

Розглянувши співвідношення правової презумпції з правовою фікцією, можна зробити такі висновки, що як юридично-технічний прийом фікція має багатовікову історію. Це поняття відоме ще за часів давньоримських юристів, які його і створили. Передумова становлення розглядуваної юридичної категорії — це передусім властиві римському праву відомі формалізм і консерватизм. На допомогу прийшла діяльність римських правознавців — преторів, які в обхід тієї чи іншої

норми цивільного чи кримінального права фактично створювали своє власне правило, яке відповідало б вимогам суспільства. Як результат, вони і стали вдаватися до «правотворчої» діяльності. Наприклад, щоб стягнути з іноземця борг на користь римського громадянина, необхідно було формально визнати його громадянином Риму, звідки і виникла відповідна фікція.

Звідси постає питання: «Що виникло раніше — презумпція чи фікція?» Дивлячись на історичний розвиток, презумпція та фікція виникли майже одночасно, вони між собою переплітаються, але сфера їх використання різна.

Юридичні фікції середньовіччя дозволили обійти право під виглядом суворого дотримання його приписів. Юридичні фікції в праві дають змогу свідомо приймати за реально існуючі такі дії або події, яких насправді не було, немає або не могло бути.

Специфічною була думка англійських науковців, які пропонували використовувати юридичні фікції в англійському праві з такими цілями: 1) пом'якшення жорстокості норм середньовічного кримінального права, що, як відомо, передбачало страту для осіб, визнаних винними у вчиненні будь-якого тяжкого злочину (фелонії). До прийомів, що пом'якшували покарання, належала так звана пільга духівництву. Згодом за допомогою юридичної фікції вона стала поширюватися судами на всіх інших вперше звинувачених у скоєнні тяжкого злочину, якщо вони могли прочитати напам'ять латиною добре відомий уривок тексту Біблії (псалом 51, вірш 1); 2) розширення переліку наказів суду. Внаслідок застосування фікції до суду подавалися справи, які в іншому випадку не підлягали б судовому розгляду через те, що їх не було в переліку наказів суду; 3) надання суд-

дям можливості обходити вимоги загального права про підсудність справ. Ця можливість не була пов'язана з мотивами поліпшення норм загального права. Вона диктує прагматичні інтереси суддів, платня яких прямо залежала від кількості розглянутих ними справ.

Принципово новий підхід до сутності правової фікції був обґрунтований в ХІХ ст. професором Демеліусом у монографії, присвяченій вказаній проблемі. У ній учений зауважував, що фікції можуть бути визначені як норми права, що врегульовують певне фактично існуюче відношення, завдяки чому воно може бути прирівняне до іншого відношення — юридично нормованого. При цьому обидва відношення — і фактичне, врегульоване фікцією, яка є по суті нормою, і нормативно врегульоване прирівнюється за своєю юридичною природою до зразка [12, с. 208].

Теорію фікції в Радянському Союзі підтримували такі вчені, як А. М. Гуляев, Г. Ф. Шершеневич та ін. У правовій науці радянського періоду фікція розглядалася тільки як прийом законодавчої техніки, властивий, в основному, буржуазному праву. Переважала впевненість у наявності абсолютних, ідеальних законів, і сама думка про існування у цьому праві фікцій не припускалася. Вчені визначали фікцію лише як прийом, що вживається в об'єктивному праві та юриспруденції і полягає у визнанні існуючим неіснуючого і навпаки. Правова фікція розглядалася як закріплений у правових актах та використовуваний в юридичній практиці нормативний припис у вигляді специфічного прийому, що має вираження у проголошенні існуючими факту або обставини, що насправді не мали місця [13, с. 28].

Отже, під правовою фікцією слід розуміти вживаний в праві техніко-юридичний прийом, яким неіснуюче положення оголошується таким, що існує і набуває обов'язковості через закріплення його в правовій нормі.

Презумпція та фікція, як правові категорії, настільки переплітаються між собою, що їх практично неможливо розрізнити. Іноді ми спостерігаємо, що законодавець свідомо переплітає ці поняття. Таким чином, здійснюючи ці дії, він вводить нас в оману, намагаючись викликати більш обережне ставлення до фікції, ніж до презумпції.

Презумпція, як така, завжди користувалася більшою прихильністю юристів та викликала довіру у людей, досить далеких від юриспруденції. Більше того, з часом висловлювалися думки, що у фікції та презумпції взагалі немає нічого спільного, і це абсолютно різні явища.

Презумпції, як і фікції, мають дуже багато спільного. Це результат юридичного мислення, штучні явища, створені в процесі нормотворчої діяльності та правозастосування.

Схожість між презумпціями і фікціями полягає ось у чому: 1) як ті, так і інші, умовно приймаються за істину, на що неодноразово зверталася увага в правовій літературі. Необхідно тільки відзначити, що схожість між правовими презумпціями і фікціями тим більша, чим менший ступінь вірогідності містить в собі та чи інша презумпція; 2) правові презумпції і фікції одержують нормативне закріплення. Відмінності між досліджуваними явищами можна знайти також у характері утворення і мірі достовірності закріплених положень.

Що стосується презумпції, вона виступає як припущення, але таке,

що може бути спростоване. Фікції — це помилкові положення з самого початку, які не можуть бути спростовані, оскільки в цьому немає сенсу. Крім того, вони мають імперативний характер, а презумпції є як імперативними, так і диспозитивними.

Правові презумпції і фікції розрізняються за характером утворення. Правові презумпції є нормативним закріпленням того порядку відносин, який визнається звичайним, постійним, нормальним. Закріплюване ж фікціями положення формулюється самим законодавцем [14, с. 460].

Інша відмінність між правовими презумпціями і фікціями полягає в тому, що положення, яке міститься в презумпціях, за вірогідністю істинне, а фіктивне положення істинним бути не може. В. І. Камінська пише: «Відмінною рисою презумпції є те, що висловлене в ній положення засноване на високому ступені вірогідності і, отже, в переважній більшості випадків воно виразить дійсно існуючий стан речей, для фікцій же характерне оголошення як істини положення, яке наперед ніколи не відповідає істині» [15, с. 3, 19].

На нашу думку, правові презумпції, преюдиції, аксіоми та фікції — явища, схожі в окремих моментах, але й достатньо різні. Схожість між ними полягає в умовному визнанні їх за істину. Їх відмінність належить до характеру утворення істинності закріплюваних правовими явищами положень. За допомогою преюдиції, аксіоми та фікції ми можемо більш детально розглянути сутність та правову природу правової презумпції, що надалі дасть змогу охарактеризувати її особливості та місце у кримінальному судочинстві України.

Список використаної літератури

1. *Крымов А. А.* Правовые презумпции в уголовном процессе : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. А. Крымов. – М., 1999. – 215 с.
2. *Черниловский З. М.* Презумпции и фикции в истории права // Сов. государство и право, 1984. – №1. – С. 98-105.
3. *Дормидонтов Г. Ф.* Классификация явлений юридического быта, относимых к случаям применения фикций. Юридические фикции и презумпции : ч. 1 / Г. Ф. Дормидонтов. – Казань : Типолит. Имп. ун-та, 1895. – 185 с.
4. *Бартошек М.* Римское право: (понятия, термины, определения) / М. Бартошек. – Пер. с чешск. – М. : Юрид. лит., 1989. – 448 с.
5. *Воложанин В. П.* Юридические предположения в советском гражданском праве и процессе : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. В. П. Воложанин. – Свердловск, 1953. – 276 с.
6. Латинско-русский словарь : И. Х. Дворецкий (около 50000 слов) // Изд. 3-е, испр. – М., Русский язык, 1986.
7. Історія преюдиціальності у кримінальних справах : Д. В. Шилін // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – Вип. 32. – О. : Юрид. л-ра, 2007. – С. 355-360.
8. *Левченко О. В.* Презумпция невиновности обвиняемого в доказывании по уголовным делам : моногр. / Астрахан. гос. техн. ун-т. – Астрахань : Изд-во АГТУ, 2001. – 148 с.
9. *Иванников И. А.* Теория государства и права. – Ростов-на-Дону, 2001. – 168 с.
10. Презумпции, аксиомы и гипотезы в праве / Ф. Г. Шахкелдов // Теория и практика общественного развития / Ред. М. Ю. Попов. – 2005. – №3. – С. 54-56.
11. *Кругликов А. А., Зуев Ю. Г.* Презумпция в уголовном праве (в сфере ответственности за экономические и иные преступления) / Ярославль : Ярославский государственный университет, 2000. – 160 с.
12. *Уляновська О.* Етапи становлення та розвитку наукових поглядів на природу і роль правових фікцій // Право України. – 2011. – №3. – С. 208-211.
13. *Бабаев В. К.* Презумпции в советском праве / В. К. Бабаев. – Горький : Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. – 124 с.
14. *Панько К. К.* Юридические фикции в современном российском праве // Проблемы юридической техники. – Н. Новгород, 2000. – С. 459-470.
15. *Каминская В. И.* Учение о правовых презумпциях в уголовном процессе / В. И. Каминская. – АН СССР ; Институт права [Н. Н. Полянский (отв. ред.)]. – М. : Издательство АН СССР, 1948. – 132 с.